इतिहास श्रृङ्खला

(Historical Series)

Review Paper Series No.: 2026/31

नेपालमा इतिहास तथा वंशावली लेखनको प्रवृत्तिः कमजोरी, प्रभाव र अबको दिशा

\

लेखक/शोधकर्ता:

नवराज सुब्बा

स्वतन्त्र लेखक तथा शोधकर्ता

ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5700-2179

Email: dr.subba2015@gmail.com

\

मेटाडेटा

प्रकाशन मिति: 3 September 2026

विषय (Category): History

प्रकाशन माध्यम: Open Access via Zenodo

\

उद्धरण ढाँचा (How to Cite):

Subba, N. R. (2026). नेपालमा इतिहास तथा वंशावली लेखनको प्रवृत्तिः कमजोरी, प्रभाव र अबको दिशा. इतिहास श्रृङ्खला (Series No.: 2026/31). Zenodo. https://doi.org/10.5281/zenodo.22824974

\

प्रतिलिपि अधिकार तथा इजाजतपत्र:

यो कार्य Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY 4.0) अन्तर्गत खुला पहुँचमा उपलब्ध छ।

नेपालमा इतिहास तथा वंशावली लेखनको प्रवृत्तिः कमजोरी, प्रभाव र अबको दिशा

परिचय

कुनै पनि समाजले आफ्नो पहिचान र वर्तमानको अस्तित्वलाई पुष्ट्याइँ गर्न अतीतको सहारा लिन्छ। नेपालमा पछिल्लो समय आफ्नो कुल, वंश र पुर्खाको इतिहास खोजी गर्ने तथा वंशावली प्रकाशन गर्ने क्रम तीव्र रूपमा बढेको छ। सीमान्तकृत समुदायदेखि लिएर राज्यसत्तामा पहुँच भएका वर्गसम्मले आ-आफ्नो इतिहास लेख्ने अभ्यास गर्नु लोकतान्त्रिक चेतनाको सकारात्मक पक्ष हो (Onta, 1996)। यद्यपि, इतिहास लेखन र वंशावली निर्माणको यो भोकसँगै विनाप्रमाण ऐतिहासिक दाबी गर्ने, पुर्खाको महिमामण्डन गर्ने र मिथकलाई यथार्थ मान्ने गम्भीर प्राज्ञिक विचलनहरू देखा परेका छन्।

अ. वंशावली र इतिहास लेखनमा देखिएका वर्तमान प्रवृत्ति र कमजोरीहरू

१. प्रमाणविहीन ऐतिहासिक दाबी र 'ग्लोरिफिकेसन'

हाल वंशावली लेखनमा सबैभन्दा ठूलो कमजोरी प्राथमिक स्रोतको अभाव हो। कुनै व्यक्तिले आफ्ना पुर्खाले नेपाल एकीकरणमा ठूलो आर्थिक वा सैन्य सहयोग गरेका थिए भनी दाबी गर्ने, तर त्यसको पुष्टि गर्ने तत्कालीन स्याहामोहर, तमसुक वा सरकारी रुक्का नहुने प्रवृत्ति व्यापक छ। यसैगरी, पूर्वी नेपालको किरात वा लिम्बुवान इतिहासमा पनि कतिपयले आफ्ना पुर्खालाई प्राचीन कालका 'भुइँफुट्टा राजा' दाबी गर्दै हजारौं वर्षको कालक्रम (Chronology) विना नै वंशावली निकाल्ने गरेका छन्। लिखित वा पुरातात्त्विक प्रमाणबिना मौखिक दाबीलाई मात्र आधार मानेर लेखिने यस्ता वंशावलीहरू इतिहास नभई पारिवारिक स्मृतिको आदर्शीकरण मात्र हुन् (Sharma, 2004)।

२. मिथक र पौराणिक पात्रसँग वंश जोड्ने मोह

ब्राह्मण-क्षेत्री समुदायले आफ्ना पुर्खालाई सिधै पुराणमा वर्णित ऋषिमुनि वा सूर्यवंश/चन्द्रवंशसँग जोड्ने अभ्यास पुरानै हो। अहिले अन्य आदिवासी जनजाति समुदायले पनि आफ्ना सांस्कृतिक पुर्खाहरूलाई विना कुनै ऐतिहासिक कडी (Missing links) प्राचीन प्रतापी राजाहरूसँग जोड्न थालेका छन्। धर्मशास्त्र वा मिथकका पात्र अथवा कुनै जातीय इतिहास, स्यामोहर, लालमोहर देख्नासाथ त्यसैको सन्तान दाबी गर्ने यो प्रवृत्तिले इतिहासलाई विज्ञानबाट अलग गरी किंवदन्तीमा रूपान्तरण गरिदिएको छ।

३. सामाजिक प्रतिष्ठाको मनोविज्ञान (Status Emulation)

समाजशास्त्रमा यस प्रकारको प्रवृत्तिलाई 'प्रतिष्ठाको पुनरुत्थान' (Status Emulation) भनिन्छ। वर्तमान समाजमा शक्ति, पहिचान वा भूमि गुमाएको महसुस गर्ने वा नयाँ हैसियत खोज्ने समूहले आफ्नो कुललाई 'शासक' वा 'दिव्य' देखाउने प्रयास गर्छन्। बेलायती इतिहासकार एरिक हब्सबमले यस्तो प्रवृत्तिलाई 'परम्पराको आविष्कार' (Invention of Tradition) भनेका छन्, जहाँ समाजले आफ्नो गौरव बढाउन नयाँ र नक्कली अतीतको निर्माण गर्छ (Hobsbawm & Ranger, 1983)।

नेपालको सन्दर्भमा 'परम्पराको आविष्कार' को यो अभ्यास विभिन्न समुदायमा स्पष्ट रूपमा देखिन थालेको छ। खस-आर्य (विशेषगरी बाहुन र क्षेत्री) समुदायमा आफ्ना पुर्खालाई सिधै पौराणिक ऋषिमुनि वा सूर्यवंश र चन्द्रवंशसँग जोडेर वंशावली निर्माण गर्ने पुरानै अभ्यास हो, जसले सयौँ वर्षको वास्तविक ऐतिहासिक कालक्रमलाई बेवास्ता गर्छ (Sharma, 2004)। पछिल्लो समय, पहिचानको खोजीसँगै आदिवासी जनजाति समुदायमा पनि यस्तै प्रवृत्ति बढेको छ। उदाहरणका लागि, पूर्वी नेपालका लिम्बू लगायतका किरात समुदायका कतिपय वंशावलीमा पुरालेखीय प्रमाणविना नै आफ्ना पुर्खालाई प्राचीन कालका 'भुइँफुट्टा राजा' वा प्रतापी शासकको सिधा सन्तानका रूपमा उभ्याउने प्रयास गरिएको पाइन्छ (Gellner, 2003)। यसरी प्रमाणभन्दा पनि भावना र मिथकमा आधारित भएर आफ्नो कुलको महिमामण्डन गर्ने होडबाजीले रैथाने समाजको वास्तविक भुइँ-यथार्थ र इतिहासलाई ओझेलमा पारिरहेको छ।

आ. गलत इतिहास लेखनले पार्ने प्रभाव

विनाप्रमाण र भावनाका आधारमा लेखिएका वंशावली तथा इतिहासले समाजलाई तत्कालका लागि आत्मसन्तुष्टि दिए पनि दीर्घकालीन रूपमा गम्भीर प्राज्ञिक र सामाजिक सङ्कट निम्त्याउँछन्। यसका मुख्य प्रभावहरूलाई निम्न बुँदाहरूमा विस्तृत रूपमा बुझ्न सकिन्छ:

रैथाने यथार्थको विलोपीकरण: आफ्ना पुर्खालाई जबर्जस्ती 'राजा', 'भारदार' वा वैदिक 'ऋषि' बनाउने होडबाजीले हाम्रो वास्तविक रैथाने जगलाई भत्काइरहेको छ। उदाहरणका लागि, पहाडी जनजातिहरूले आफ्नो कृषि प्रणाली, गोठालो जीवन र शिल्पकलालाई बिर्सेर सिधै प्राचीन 'भुइँफुट्टा राजा' वा राजपूतसँग वंश जोड्दा पुर्खाको हाड र छालासँग जोडिएको वास्तविक यथार्थ ओझेलमा पर्छ। ढुङ्गा, माटो र प्रकृतिसँग जोडिएको उनीहरूको रैथाने सम्बन्ध एवं 'मुन्धुमी चेतना' जस्ता मौलिक दर्शनहरू कृत्रिम 'राजकीय' लेपले छोपिन्छन् (Hangen, 2010)। शासकको जस्तो हैसियत देखाउने यो होडबाजीले आफ्नै पुर्खाको पसिना र स्थानीय ज्ञानको अवमूल्यन हुन पुग्छ।

इतिहास र कुल-पुराण (Mythology) बीचको भ्रम: इतिहास तथ्य, प्रमाण र निश्चित कालक्रम (Chronology) मा आधारित हुन्छ भने कुल-पुराण आस्था र किंवदन्तीमा। तर, यी दुईलाई मिसाएर वंशावली लेख्दा आउने पुस्ताले कुन तथ्यपरक इतिहास हो र कुन मिथक हो भनेर छुट्याउनै नसक्ने अवस्था सिर्जना हुन्छ। उदाहरणका लागि, हिन्दू पुराणका पात्रहरू वा किराती मुन्धुममा वर्णित सृष्टिकथाका मिथकीय पुर्खाहरूलाई हुबहु ऐतिहासिक व्यक्तिका रूपमा प्रस्तुत गरी जन्ममिति नै तोक्ने प्रवृत्ति बढेको छ (Sharma, 2004)। रूपक (Metaphors) लाई ऐतिहासिक घटना मान्दा समाजमा अन्धविश्वास र अवैज्ञानिक सोचले प्रश्रय पाउँछ।

प्राज्ञिक विश्वसनीयतामा ह्रास: इतिहासशास्त्रको विश्वव्यापी मान्यता स्रोतको बाह्य र आन्तरिक परीक्षण (External and Internal Criticism) मा अडिएको हुन्छ। तर, नेपालमा कुनै पुरानो लिखत वा अपुष्ट दाबीलाई विनापरीक्षण इतिहासको रूपमा छाप्दा, अन्तर्राष्ट्रिय प्राज्ञिक मञ्चमा नेपाली इतिहास लेखनको स्तर र विश्वसनीयतामाथि गम्भीर प्रश्न उठ्छ (Onta, 1996)। प्रमाणविहीन लेखोटहरूलाई विश्वका इतिहासकारहरूले इतिहास नभई 'कथा' वा 'मनोगत साहित्य' मात्र मान्ने जोखिम रहन्छ।

इ. अबको दिशा: इतिहास लेखन कस्तो हुनुपर्छ?

वंशावली र इतिहासलाई भ्रममुक्त, वस्तुपरक र प्राज्ञिक रूपमा स्वीकार्य बनाउन अबको अनुसन्धान र लेखनले निम्न दिशाहरू तय गर्नुपर्छ:

स्रोतको कठोर आलोचनात्मक परीक्षण: अनुसन्धानका क्रममा जुनसुकै लिखत, लालमोहर, स्याहामोहर वा पुरानो राजाको हस्ताक्षर भेटिए पनि त्यसलाई सिधै अकाट्य सत्य मान्ने हतारो गर्नु हुँदैन। त्यसका लागि पुरालेखीय (Palaeographic) अध्ययन अनिवार्य छ। उदाहरणका लागि, लिखतमा प्रयोग भएको नेपाली कागज (लोक्ता) को निर्माण विधि, मसीको रासायनिक गुण, अक्षरको शैली र त्यसमा प्रयोग भएको तत्कालीन भाषाको वैज्ञानिक परीक्षण गरेपछि मात्र त्यसलाई ऐतिहासिक तथ्य मान्नुपर्छ (Regmi, 1978)। यदि १८औँ शताब्दीको भनिएको लिखतमा १९औँ शताब्दीको प्रशासनिक शब्दावली प्रयोग भएको छ भने त्यो लिखत जाली (Forged) हुन सक्ने तथ्यलाई अनुसन्धाताले ध्यानमा राख्नुपर्छ।

मौखिक इतिहास र मानवशास्त्रको सही प्रयोग: नेपालका सन्दर्भमा मुन्धुम वा अन्य मौखिक परम्पराहरू सांस्कृतिक मानवशास्त्रका उत्कृष्ट स्रोत हुन्। यिनले तत्कालीन समाजको विश्वदृष्टिकोण (Cosmology), तनाव व्यवस्थापनको मनोवैज्ञानिक पाटो, मूल्यमान्यता र बसाइँसराइको सङ्केत दिन्छन्। तर, यस्ता मौखिक स्रोतलाई राजनीतिक इतिहासको तिथिमितिसँग हुबहु दाँज्ने गल्ती गर्नु हुँदैन (Vansina, 1985)। सांस्कृतिक स्मृतिलाई इतिहासको परिपूरक वा सामाजिक यथार्थ बुझ्ने माध्यम मान्नुपर्छ, तर त्यसैलाई सम्पूर्ण ऐतिहासिक कालक्रमको अकाट्य प्रमाण मान्ने प्रवृत्तिबाट लेखकहरू बच्नुपर्छ।

भुइँमान्छेको इतिहास लेखन (Subaltern History): परम्परागत रूपमा इतिहास राजामहाराजा, विजेता वा शासकहरूको मात्र लेखिने गरिन्थ्यो। तर, अबको इतिहास लेखनले भुइँमान्छे (Subaltern) को दृष्टिकोणलाई केन्द्रमा राख्नुपर्छ (Guha, 1982)। हाम्रा पुर्खा राजा, प्रतापी योद्धा वा भारदार नभई एक सामान्य किसान, गोठालो, भरिया वा शिल्पी थिए भनेर गर्व गर्न सक्ने चेतनाको विकास अबको इतिहास लेखनले गर्नुपर्छ। सीमान्तकृत समुदायका दुःख, सङ्घर्ष र रैथाने ज्ञान नै कुनै पनि समाजको वास्तविक इतिहास हो।

निष्कर्ष

इतिहास तथ्यहरूको निर्मम र वस्तुपरक विश्लेषण हो, कुनै पारिवारिक, जातीय वा वंशगत भावनाको तुष्टीकरण होइन। आफ्ना पुर्खाको स्मृतिलाई संरक्षण गर्नु र उनीहरूप्रति सम्मान व्यक्त गर्नु नितान्त महत्त्वपूर्ण कार्य हो। यद्यपि, प्रामाणिक आधारको अभावमा काल्पनिक वंशावली र कृत्रिम इतिहास निर्माण गर्ने प्रवृत्तिले हामीलाई सत्यको नजिक पुऱ्याउँदैन, बरु आफ्नै मौलिक यथार्थबाट टाढा धकेल्छ। त्यसैले, अबको इतिहास र वंशावली लेखन भावना र लहडमा नभई वैज्ञानिक अनुसन्धान, कठोर पुरालेखीय परीक्षण र भुइँमान्छेको मानवशास्त्रीय यथार्थमा आधारित हुनु अनिवार्य छ।

सन्दर्भ सामग्री

Gellner, D. N. (Ed.). (2003). *Resistance and the state: Nepalese experiences.* Berghahn Books.

Guha, R. (Ed.). (1982). *Subaltern studies I: Writings on South Asian history and society.* Oxford University Press.

Hangen, S. I. (2010). *The rise of ethnic politics in Nepal: Democracy in the margins*. Routledge.

Hobsbawm, E., & Ranger, T. (Eds.). (1983). *The invention of tradition*. Cambridge University Press.

Onta, P. (1996). Ambivalence denied: The making of Rastriya Itihas in Panchayat era Nepal. *Contributions to Nepalese Studies, 23*(1), 213–254.

Regmi, M. C. (1978). *Land tenure and taxation in Nepal*. Ratna Pustak Bhandar.

Sharma, P. R. (2004). *The state and society in Nepal: Historical foundations and contemporary trends*. Mandala Book Point.

Vansina, J. (1985). *Oral tradition as history.* University of Wisconsin Press.